

અભ્યાસદશાનાં કેટલાંક સ્મરણો

[૧]

ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી ત્યારે ચોમેર જ નહિ પણ દશે દિશામાં અંધારું ફેલાયું. શારીરિક અધી સ્વતંત્રતાઓ લગભગ અંધ પડી. ઉંમરયોગ્ય અને સહજ ચપળતાઓ માર્ગ વિના રૂંધાવા લાગી. જેમ અધાંતે હોય છે તેમ મને પણ મોટી ખામી એ જ હતી કે કોઈ યોગ્ય માર્ગદર્શક ન મળ્યો. આજે મિત્રનો જે અર્થ સમજું છું તે જોતાં તો એમ લાગે છે કે જીવનમાં ખીણું કર્યું જ ન હોય અને એક તેવો મિત્ર હોય તો બસ છે. મૃત્યુલોકનું સ્વર્ગ મિત્રમાં છે એની પ્રતીતિ એ આંખો ગયા પછીના જીવનમાં આવી પડેલી મુશ્કેલી અને સલાહકારકના અભાવના સ્મરણથી બરાબર થાય છે. એક બાણુ જ્ઞાનનું મુખ્ય દ્વાર અંધ પડ્યું. જે દ્વારે ઉઘાડાં હતાં અથવા ઊઘડી શકે તેવાં હતાં તેની કૃત્રી પાસે છતાં બતાવનાર કોઈ ન હતું. અને ખીણ બાણુ જીવન કોઈક નવો માર્ગ શોધી રહ્યું હતું. નવા માર્ગની— ખાસ કરી જ્ઞાન મેળવવાના માર્ગની—ઊંડી તાલાવેલી દર દાણે અકળાવી મૂકતી.

સંવત ૧૯૫૩ના ચોમાસામાં એ અમૂંઝણુના દિવસો જતા. સદ્ભાગ્યે એ નાનકડા ગામડામાં પણ જૈન ધર્મસ્થાન તે જ વખતે નવું થયું હતું. ત્યાં જવું અને સાંપ્રદાયિક ક્રિયાકાંડમાં પડવું એ પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. દેખતો હતો ત્યારે પણ જૈન સાધુઓ તરફ ભક્તિભાવ, તેઓની પાસે જવું, કાંઈક સાંભળવું અને તેઓ કહે તેમ જ આપે તેવા નિયમો લેવા. ખાસ કરી શતે ખાવું પીવું નહિ. જૈન સાધુદશામાં હોય છે તેવા નિયમોમાં સ્નાનનો ત્યાગ વગેરે નિયમો લેવા એ ટેવ જ હતી. આ ટેવ આંખ ગયા પછી ઉપાશ્રયમાં હમેશાં રહેવા અને સતત ક્રિયાકાંડમાં પડવાથી વધારે પોષાઈ. પણ આ વ્રતનિયમો કરતાં અસંતોષ તો રહેતો જ. મન કાંઈ ખીણું જ મારી રહ્યું હતું. હું પોતે પણ સ્પષ્ટ નહોતો સમજતો અને ખીણઓ સમજે તેવા બેટયા જ ન હતા. છતાં એ ઉપાશ્રયમાં જે કેટલાક ક્રિયાકાંડ કરવા ધરડા-બુઢા, જીવાનો અને છોકરાઓ આવતા તેમાંના ધણાક ભજનો—જેને જૈન ભાષામાં 'સજ્જાય સ્તવન' કહે છે—ગાતા અને રાસો વાંચતા. એ તરફ

મારું મન ઢલ્યું. એક તરફ એવાં ભજનોની શાબ્દિક યાદી અને બીજી તરફ તેના અર્થનું ચિંતન એ બંનેમાં મન ગરક થયું, અને તેથી પ્રાથમિક ભૂખ કાંઈક ભાંગવા લાગી. રસ્તાનું ગામ એટલે જૈન સાધુ તેમ જ સાધ્વીઓ અવારનવાર આવ્યા જ કરે. ઠાકરદ્વાર ધર પાસે એટલે કોઈ કોઈ વાર ચારણો, ભાટો અને બાવાઓ પણ મળે જ. ગામ બહારની ધર્મશાળામાં સદાવતને લોકો હમેશાં જુદા જુદા પંથના બાવાઓ આવે જ. ગામની ભાગેજે સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં, પાળાઓ અને બ્રહ્મ-આરીઓ પણ આવે જ. થોડાંક શેષ રહેલ બ્રાહ્મણગૃહોમાં જે ખેતરુ ધરડા અને જીવાન સનાતની બ્રાહ્મણો રહ્યા હતા તે પણ મળે જ. મનને જાણવાની ભૂખ હતી એટલે એ બધી સામગ્રી તેને કામ આવી. બધાં પાસે જવું, કાંઈક પૂછવું, ક્યારેક અભિમાનથી તો ક્યારેક તદન નમ્ર નિજાસાથી વાદ-વિવાદ કરવા, અને નવું દેખાય તો ગમે તે રીતે શીખી લેવું, એ તે વખતનો મારો ધર્મ જ ધર્મ પડ્યો હતો. પુસ્તકાલયમાં જે ગણ્યાગાંઠ્યાં પાંચદશ જૈન જૂનાં પુસ્તકો તે જ. તેમ છતાં એ ગામડાના ચોમેર પથરાયેલા ઉકરડાઓ-માંથી નિજાસુ મને અને થોડાઘણા પુરુષાર્થે કાંઈક મેળવી જ લીધું. તે વખતની મારી અભ્યાસસામગ્રીમાં મુખ્યપણે ત્રણ વસ્તુઓ આવે છે: પહેલી, ભાષામાં જૈન ભજનોનો અપાર સંગ્રહ. બીજી, ભાષામાં રચાયેલાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રાચીન ઢગ્નનાં પુસ્તકોનો મોટો જથ્થો. અને ત્રીજી વસ્તુ, પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલાં જૂનાં કેટલાંક જૈન આગમો તથા છૂટાછવાયાં સંસ્કૃત પદ્યો.

આ ત્રણ પ્રકારની જ્ઞાનસામગ્રી અસ્તવ્યસ્તપણે મેળવી. પણ તેમાંથી એ સૂઝ્યું કે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ. સંસ્કૃત વિના પ્રાકૃત ભાષા પૂર્ણ ન આવડે એ માહિતી પણ મળી. અને સંસ્કૃત ભાષાની રમણીયતાએ દિલ જીતી લીધું. એટલે કોઈ પણ રીતે સંસ્કૃત શીખવું એ એક જ નાદ લાગ્યો. પણ એની સગવડ કયાં? મારા ગામમાં મોટે ભાગે સ્થાનકવાસી જૈન સાધુઓ આવે. તેઓમાંના સંસ્કૃત કોઈ ભાગ્યે જ જાણે. કોઈ તેનો જાણકાર આવે તો ટકનાર ન હોય. એટલે વધેલી અને વધતી જતી નિજાસા પૂર્ણ થવામાં જેટજેટલો વિલંબ થતો તેટલેલી વ્યાકુળતા વધે જ જતી. આને લીધે કયાંકથી છૂટુંછવાયું સંસ્કૃતનું એકાદ વાક્ય કાને પડ્યું કે એકાદ પદ્ય સાંભળવામાં આવ્યું તો તે જીવ સાટે જ ધર્મ જતું. ગામમાં બ્રાહ્મણો ચોરાશીમાં જમે અને લાકુ પેટમાં નાખવા સાથે સામસામાં પદ્યો પેટમાંથી કાઢી લાકુ માટે જગા ખાલી કરતા જાય, ત્યારે એ કેટલાં પદ્યો દૂર બેસી અતિ ઉત્સાહથી હું જ જમી જતો. સંસ્કૃતનું એ

ભોજન મને ઉચ્છિષ્ટ નહોતું લાગ્યું, અને હજીયે નથી લાગતું. કારણ, ભૂખ્યાને એકું શું? પણ વ્યવસ્થિત અભ્યાસ માટે માર્ગ ન હતો. કેટલાક સંસ્કારી સાધુઓ આવે અને સંસ્કૃત શીખવાનું કહે. કોઈ સ્નેહી બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતની અતિ ઉત્સાહથી પ્રશંસા કરે અને શીખવાનું કહે. કોઈ કાશીના પંડિતોની મહત્તા વર્ણવે, અને કોઈ કોઈ વાર એકાદ સુકંઠ સાધુ સંસ્કૃત પદો ગાય. આ બધું ઉત્તરોત્તર મારા મનને ધર છોડાવવાની અને બહાર ધકેલવાની તૈયારી જ કરાવતું. એ જિજ્ઞાસાના ઉત્કટ ઉન્માદમાં ધણી વાર આકાશે ઊઝાનાં સ્વપ્નો આવેલાં આજે પણ સ્પષ્ટ યાદ આવે છે. સાધન ન હતું, પણ જે મળ્યું તેને જિજ્ઞાસાએ સાધન બનાવ્યું.

એક વાર એક સાધુ રઘુવંશ લાવેલા. તેમણે જતી વખતે મને સાત દિવસ તે રાખવા કહ્યું. હું સંસ્કૃતમાં પુસ્તકો ક્યાં છે અને કેમ લાણ્યું જોઈએ એ જાણતો જ ન હતો. જાણતો હતો એટલું કે જે સામે આવે તે ખાઈ જવું. એટલે એ મળેલા સાત દિવસોમાં રઘુવંશના દશ સર્ગો યાદ કરી દીધા. વાંચનાર જે હતા તે અક્ષરે સંસ્કૃત ન જાણતા. હું પણ નહોતો જ જાણતો. પરંતુ એ વખતની સ્મૃતિ અને ઉત્સાહે એટલી તૈયારી કરાવી. આ બધી ગડમથલમાં એક વૃદ્ધ સાધુ મળ્યા. તેમને મેં પ્રથમ જ સંસ્કૃતના ઈવદ્યાગુરુ બનાવ્યા. તેઓ સ્થાનકવાસી હતા. આંખે ન દેખતા, સંસ્કૃતના તો બહુ જ સાધારણ અભ્યાસી હતા; પણ જૈન આગમો જૂની ઢોળે બહુ જ સારી રીતે જાણતા. મારે મન તેઓ તે વખતે વિશિષ્ટ વિદ્વાન હતા. તેમની પાસેથી સારસ્વત વ્યાકરણની પંચસંધિ અને ષ્ટ્લિંગ હું શીખ્યો, ત્યારે એ ગામડામાં મારા બધા ઓળખીતાઓ મને મુનિ અને મનીષિ કહેવા લાગ્યા. ગામના બ્રાહ્મણો પણ મને એક વિદ્વાન સમજતા. જતા-આવતા નવાસવા સાધુસંત કે વિદ્વાન કોઈ ગામમાં આવે ત્યારે મારા સ્નેહીઓ તેમની પાસે મને એક સારા વિદ્વાનરૂપે ઓળખાવતા. એનું તો સ્મરણ જ આજે મને આપણી અજ્ઞાનતા ઉપર આંસુ વરસાવવા પ્રેરે છે.

એ વૃદ્ધ સાધુ લાંબો વખત ગામમાં ન રહ્યા, અને વળી મારી ભૂખ વધી. ખીન્ન ગામોમાં ક્યાં ક્યાં સંસ્કૃત પાઠશાળા છે? ત્યાં મારે શી રીતે જવું? જાઉં તો સાથી કોણ? વાંચવાનું કામ કરે કોણ? ખીજી બધી શારીરિક સંભાળ કોણ રાખે? અને મમતાથી મને પરાધીન સ્થિતિમાં ટેકા કોણ આપે? અથવા ટૂંકમાં, મારી બધી મૂંઝવણનો નિકાલ લાવવા સહાનુભૂતિ કોણ દર્શાવે? એ બધા પ્રશ્નો યતા જ હતા. માર્ગ બંધ જ કાઢવાનો.

કુટુંબ મોટું. માયાણુ પણ ખૂબ, પણ જેટલી માયામમતા તેટલી જ અજ્ઞાનતા. એટલે કુટુંબીઓને હું ધરે રહું એ સિવાય ખીજું ન જ ગમે. ધરે એમાં એટલું બધું તું શીખ્યો છે કે સાધુઓ પણ તારી પાસે ફિક્કા છે એમ કુટુંબીઓ કહેતા. સાહસવૃત્તિ અને નિર્ભયતા જેમ આખા હિંદુ સંસારમાં તેમ મારામાં પણ હણાયાં જ હતાં. એટલે જ ઢીલ થતી. પણ પેલી જિજ્ઞાસા વળી ધકેલતી. એણે એક ખીજા જૈન સાધુનો ભોટો કરાવ્યો. તેમની પાસે સારસ્વત પૂણું કર્યું. મારે કહેવું જોઈએ કે વ્યાકરણનું આ શિક્ષણ ન્યારે મને અત્યારે યાદ આવે છે ત્યારે એમ લાગે છે કે આપણા લોકોની શિક્ષણપ્રણાલિ કેટલી અપાર શક્તિનો નાશ કરી રહી છે.

જેમ જેમ થોડુંક સંસ્કૃત જાણતો ગયો, તેમ તેમ લાગ્યું કે આ તો બધું અપૂર્ણ છે. ઉચ્ચાર પણ શુદ્ધ નથી, અર્થજ્ઞાન પણ ભ્રાંત છે અને માહિતીઓ બહુ જ અપૂર્ણ છે. હજી તો મોટા મોટા અપાર ગ્રંથો શીખવાના પડ્યા છે. તે કેમ અને ક્યારે શિખાય ? એ નાદે વળી શોધ કરવા પ્રેર્યો, અને અચ્ચાનક માહિતી મળી કે એક જૈન સાધુ કાશીમાં સંસ્કૃત ભણાવવા વિદ્યાર્થીઓને લઈ જાય છે. મારું મન ત્યાં ચોંટ્યું. પ્રથમ સાંભળેલી કાશીની પ્રશંસા તાજી થઈ. ખીજી પાસ સૂરતમાં ઊઘડેલ સંસ્કૃત પાઠશાળા તરફ મન ગયું. આ માટે એક મિત્ર મારફત જ કાઈ કુટુંબી ન જાણે તેવી રીતે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. અને ૧૯૬૦માં છૂટ પરિણામ આવ્યું. કાશીથી પત્ર આવ્યો કે તમે આવો. હવે પિતા અને ભાઈઓ પાસે રજા લેવાની હતી. નક્કી કરીને જ કે 'જવું તો છે જ.' પિતાજીને 'પૂજ્યું' અને સાથે જ કહી દીધું કે 'જો ના પાડશે તો અમંગળ થશે; જવાનો તો હું જ.'

છેવટે તૈયાર થઈ નીકળ્યો. કાશી જૈન પાઠશાળાની ઓફિસ વિરમગામમાં હતી. ત્યાંથી ખીજા એક જનાર ભાઈ સાથી થયા; પણ તે વખતના એ પાઠશાળાના સેક્રેટરી જેઓ અત્યારે વકીલ છે, અને મને ખાસ મિત્રભાવે જુએ છે તેઓએ તે વખતે વિચાર્યું કે આ સુખકાલ આવી પરતંત્ર સ્થિતિમાં કાશી જેટલે દૂર કેમ જશે ? કેમ રહેશે ? અને કેવી રીતે ભણશે ? આ વિચારથી તેઓ મને કાશી મોકલતા અટક્યા. અને મારે પાછું વિદ્ય આપ્યું. પણ એ તો આઠ જ દિવસમાં ટળી ગયું. અમે એ જણ કાશી જવા નીકળ્યા.

તે વખતની અમારી વ્યાવહારિક અજ્ઞાનતા કેટલી હતી એના અનેક

દાખલાઓ આજે યાદ આવે છે. રેલમાં તે વખતે હાજત દૂર કરવાની સગવડ બહુ ઓછી હતી. મહેસાણાથી પેશાબની હાજત થઈ. રેલ ઊભી રહે; પણ મનમાં થયા કરે કે ઊતરશું અને ચાલશે તો ? આ શંકાએ જ્યાં જ્યાં વીસ અને ત્રીસ મિનિટ રેલવે ઊભી રહેતી ત્યાં પણ નીચે ઊતરવા ન દીધા. અને અંદર બીજા ડાકામાં સગવડ શોધવા પણ જવા ન દીધા. મારા સાથી મારે જ ભાગ્યે કાશી માટે નીકળેલા. તેઓ હતા તો ટ્રેઈન્ડ, પણ કશું જ ન જાણે. છેવટે મારવાડના નાના સ્ટેશને મેં કહ્યું કે હવે તો છેવટે ઊતરી જ જવું; પણ આમ મરી નહિ જવાય. ત્યાં ઊતર્યા, પણ દયા-ણને લીધે પેશાબની હાજત જ રોકાઈ ગઈ, અને વધારામાં દરદ ઊઠ્યું. ગાડી ચાલી ગઈ. ગુજરાતના એક વૈષ્ણવ વૃદ્ધ સ્ટેશન માસ્તરે જાણ્યું કે અમે કાશી જઈએ છીએ અને તે પણ સંસ્કૃત ભણવા, ત્યારે તો તેઓએ પ્રેમ વર્ષાવ્યો અને ખીજી ગાડી સગવડવાળી શોધી આપી. અમે રેલવેમાં તે વખતે મુખ્ય ત્રણ કામ કરતા. ખૂબ ખાતા, સ્ટેશનો ગણતા અને બાકી વખત અચે ત્યારે ઊંઘતા.

પહેલાં સાંભળેલું કે આગ્રા, કાશી, એ ધૂર્તાનાં સ્થાનો છે. એટલે આગ્રા સ્ટેશન આવ્યું ત્યારે સાવધ થઈ ગયા. અનુભવ પણ ધૂર્તાનો જ થયો. જેમ તેમ કાશી પહોંચ્યા. ત્યાંની સાંકડી ગલીઓમાં પગ મૂકતાં જ વિવિધ અનુભવો થવા લાગ્યા. એક બાબુથી ભયંકર દુર્ગંધ આવે, ખીજી બાબુ બચે, હઠો, કહાં જાધયેગા વગેરે અશ્રુતપૂર્વ ભાષા કાનમાં પડવા લાગી. અને ધીરે ધીરે જેયું કે અહીંની તો બધી જ રહેણીકરણી જુદા પ્રકારની છે. મકાન તદ્દન પથ્થરનાં, લાકડું ફક્ત કમાડમાં દેખાય. પાવખાનાં એવાં સાંકડાં અને ગંદાં કે એમાં મનોનિગ્રહનો અભ્યાસ જ કરવો પડે. અધૂરામાં પૂરું જે પાઠશાળામાં રહેવાનું હતું ત્યાં જૈન સાધુઓનું સામ્રાજ્ય હોવાથી સ્વચ્છતાનો આદર્શ જ લગભગ લોપાઈ ગયો હતો. આ બધી કંટાળાવાળી સ્થિતિ હતી. પણ આશા એક જ હતી અને તે બહુ જ મોટી હતી: કે કાશીમાં મરીને પણ સંસ્કૃત શીખવું જોઈએ.

કાશી એટલે માત્ર વિશ્વનાથ અને ગંગાને લીધે જ તીર્થ નથી, પણ એ અનેક જૂની વિદ્યાઓનું રક્ષણધામ હોઈ તીર્થ છે. કાશીમાં જેમ લુપ્તચાઈ ને ગુંડાશાહીનું રાજ્ય છે, તેમ વિવિધ ભારતીય વિદ્યાઓનું પણ રાજ્ય છે. ત્યાં સંગીત, નૃત્ય, કુસ્તી, કારીગરી આદિની સાથે જ શાસ્ત્રીય બધી વિદ્યાઓ હજી જીવે છે. પ્રત્યેક વિદ્યામાં વિશાળતા ઓછી છે; પણ ગહનતા ધણી છે.

હમણાં હમણાં પરીક્ષાઓનું વર્ચસ વધવાને લીધે વિશાળતા વધવા લાગી છે, પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં જિંડાણ ધટતું જાય છે. ત્યાં જે વિષયનો જે પંડિત હોય તે તે વિષયનો ખાં હોય. વૈચારણી ધણી વાર કાવ્ય અને સાધારણ દર્શનની વાતો ન જાણે. કેટલાક પ્રામાણિક વિદ્વાનો તો તેવો ડોળ પણ ન કરે; છતાં પોતાના વિષયને તે પૂરા વફાદાર હોય. પંડિતો આ વીસમી સદીમાં પણ એટલે સુધી શાસ્ત્રને વળગી રહેનારા હોય છે કે તેમની આબુ-આબુ શું થઈ રહ્યું છે તેની તેમને લાગ્યે જ ખબર હોય છે. વિશિષ્ટ પંડિતો વિદ્યાના એટલા બધા ઉપાસક હોય છે કે તેમને પૈસાનો લોભ કાશી બહાર સઈ જઈ શકતો નથી. થોડું કે ઘણું જે મળે તે ઉપર ચલાવી લે છે. પણ ભણવા અને ભણાવવાની સગવડ હોવાથી તેમાં તેઓ મસ્ત રહે છે.

મારા વખતમાં પંદરથી ત્રીસ રૂપિયા સુધી માસિક પગારમાં સારામાં સારા દરેક વિષયના પંડિતો મળી જતા. આ ધોરણે જેકે કિવન્સ કોલેજ અને હમણાં હમણાં હિંદુ યુનિવર્સિટીને લીધે બદલાયું છે; છતાં હજી પ્રમાણમાં કાશીમાં પંડિત માટે વધારે પગાર ખરચવો નથી પડતો. જેવી રીતે પંડિતો પોતપોતાના વ્યાકરણ, અલંકાર કે દર્શન આદિ વિષયોમાં ડૂબેલા હોય છે તેવી રીતે જે તેઓમાં આધુનિક દષ્ટિ અને ખાસ કરી રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ આવે તો તેઓ વડે ઘણું કામ સધાય. પણ કાશીનો પંડિતવર્ગ એટલે સંકુચિતતમ અને સખત રૂઢિચુસ્ત એક વર્ગ. એ વર્ગમાં બળ શાસ્ત્રનું ખરું; પણ દષ્ટિસંકાચને લીધે એમના શાસ્ત્રે રાષ્ટ્રનું હિત સાધ્યું નથી, એમ મને અત્યારે સ્પષ્ટ લાગે છે.

હું જે જૈન પાઠશાળામાં રહેતો ત્યાં વિશિષ્ટ જે પંડિતો તો હતા જ. જેમની પાસે હું ભણતો તેમહાન વૈચારણી હજીયે વિદ્યમાન છે અને કિવન્સ કોલેજમાં ભણાવે છે. તેમનું પાણ્ડિત્ય તે વખતે મને જેટલું પૂજ્ય લાગતું તેટલું આજે નથી લાગતું. તેનું કારણ એટલું જ કે તેઓ પોતાના વિષયને પોષે એવી આબુઆબુની સુલભ જ્ઞાનસામગ્રીથી પણ તદ્દન બેપરવા રહે છે. જૂના પંડિતો એટલે સંસ્કૃત સિવાય ખીલ બધી ભાષાને અને પોતાના સનાતન સિવાય ખીજા બધા સંપ્રદાયને અવગણનારા, એટલી જ તેમની વ્યાખ્યા છે. પંડિત હોય અને સામયિક પત્રો જુએ એ નવાઈની વાત તે વખતે હતી. મને યાદ છે કે એક વાર ગોખલે કોંગ્રેસના સભાપતિ થઈ કાશીમાં આવ્યા ત્યારે મારા સર્વશ્રેષ્ઠ અધ્યાપકે કહેલું કે આ ગોખલે કોણ છે? એટલું બધું એમનામાં શું છે કે લોકો ઠાપલે ને ઠાપલે ફૂલથી વધાવે

છે? પાણિનીય વ્યાકરણનો અભ્યાસી કાશીનો જૂનો પંડિત કદી બીજા વ્યાકરણને ન જ અડે, અને અડે તો ન છૂટકે જ. ન અડવામાં ગૌરવ માને. સનાતન પંડિત જૈન અને યૌદ્ધ શાસ્ત્રો લખાવે તે આજીવિકાની પરવશતાને લીધે જ. ગિજાસાદષ્ટિ કે ઉદારતાથી તેઓ કદી અડે જ નહિ. જીવદું, જે કોઈ લખાવતા હોય તો તેઓને નિંદે અને કહે કે અમુક અમુક પંડિત જૈનો વગેરેને લખાવે છે. આનું પરિણામ એ આવતું કે તેઓ જ્ઞાનના સંકુચિત ક્ષેત્રમાં જ ફસાઈ રહેતા, અને સનાતની ન હોય એવા અભ્યાસીઓને લખવાની બહુ જ હાડમારી પડતી. જૈનો, આર્યસમાજીઓ અને ઉદાસીનો વગેરેએ કિવન્સ કોલેજમાં પોતાને પંડિતો લખાવે એ માટે ખૂબ હિલચાલ કરેલી; પણ છેવટે કોલેજના અધિકારીઓને એ જ ફેસલો આપવે પડેલો કે પંડિતો લખાવે તો સરકારને ના નથી. જે પંડિતો કોલેજમાં નિંદાના ભયથી સનાતની સિવાયનાને લખાવતા ન હતા તે જ પંડિતો ખાનગી રૂપિયા લઈ પાછા ખાનગી શાળાઓમાં સનાતની ન હોય તેવાઓને પણ લખાવતા.

પંડિતોમાં ધર્મ અને લોભ બંનેનાં પ્રબળ તત્ત્વો સાથે જ કામ કરતાં. તેથી એક બાજુ સનાતનને જૂને ચીલે ચાલ્યા કરતા; અને બીજી બાજુ પૈસા મળ્યા એટલે ગમે તેવી વાતને શાસ્ત્રીય ઠરાવવા પોતાના હસ્તાક્ષર આપી દેતા. સ્વામીનારાયણો પોતાને વૈદિક સિદ્ધ કરવા કાશીમાં કાયળીઓ ઠાલવે, કાયરથો પોતાને જીંચી વણુંના સાબિત કરવા કાશીના પંડિતોને નૈવેદ્ય ધરે, જૈન સાધુઓ કાશીમાં આવીને અભ્યાસ કર્યા વિના પણ પદ્ધતિ મેળવવાનો લોભ રાખે અને આ બધાએ કાશીના પંડિતોના લોભદેવતાને લીધે સફળ પણ થાય. હું જૈન પાઠશાળામાં લખ્યો એટલે ત્યાં તો પંડિતો રાખેલા એટલે લખાવે જ. પણ શહેરમાં ઉચ્ચતમ પંડિતોને ત્યાં લખવા જતાં તેમને ધર્મ મને આડે આવતો. જે પંડિતો મને ચાહવાની વાતો કરતા તે જ જ્યારે તેમને ત્યાં લખવા જવાનું કહું ત્યારે વાત ટાળી દેતા. મેં પહેલેથી જનોઈ પહેરી હોત અને બ્રાહ્મણ જ પ્રસિદ્ધ થયો હોત તો આમ તેઓ ન કરત. અલબત્ત, મારે એ કહેવું જોઈએ કે આવી સંકુચિત દષ્ટિના કેટલાક અપવાદો પણ હતા. અને હવે તો એ અપવાદો થોડા વધ્યા પણ છે.

કાશીની જૂની પાઠશાળાઓમાં શિક્ષણ-પ્રણાલિ બહુ જ દુષિત ચાલે છે. તેનો પ્રભાવ અમારી જૈન પાઠશાળામાં પણ પૂર્ણ હતો. ગોખલું અને શબ્દશઃ રટી જવું એ લખાતરનું પહેલું અંગ. લખવા અને લોકભાષા કેળ-

વવા તરફ ધ્યાન અપાય જ નહિ. ભાવિ જીવન અને સામાજિક સ્થિતિનો વિચાર કર્યા સિવાય, ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ રાખ્યા સિવાય, વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ પુસ્તક પકડાવી દેવામાં આવે. વિદ્યાર્થી પોતે જિજ્ઞાસુ હોય અને શ્રમ કરે તો ઠીક. નહિ તો શું ભણે છે? શી ભૂલો થાય છે? સમય કેમ કાઢે છે? એ જોનાર કોઈ જ નહિ. આની અવ્યવસ્થાને લીધે દેશના આત્મા જેવા તરુણ વિદ્યાર્થીઓની મોટામાં મોટી શક્તિસંપત્તિનો દુર્વ્યય થતો મેં જોયો છે. અને તેનો ભોગ થોડેઘણે અંશે હું પણ બન્યો છું. કાશીમાં સંસ્કૃત ભણનાર દસ હજારથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ હશે એવી મારી કલ્પના છે. બધાનો નિર્વાહ સુખેથી થાય છે. અનસત્રો સેંકડોની સંખ્યામાં છે. મોટા મોટા દાતાઓ, પંડિતો અને વિદ્યાર્થીઓને નભાવે છે. પણ આ બધાની પાછળ કોઈ એક તંત્ર ન હોવાથી તેનું પરિણામ ઓછામાં ઓછું આવે છે. સત્રના ઘણાખરા સંચાલકો પોતાની લાગવગના નકામા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરે અને મળતા દાનનો પોતાના સ્વાર્થમાં ઉપયોગ કરે. આની વિરુદ્ધ કોઈ હિલચાલ ન કરે તેમ જ કોઈ ભંચું માથું ન કરે. કારણ એ કે, એવો વિરોધ કરનાર ડગલે તે પગલે ડરે. જ્યારે માલવિયજીએ હિંદુ યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટે પહેલવહેલાં વિચાર પ્રગટ કર્યા અને કાંઈક પ્રયત્ન શરૂ કર્યો ત્યારે કેટલાક વિશિષ્ટ પંડિતો પાસેથી અમે સાંભળેલું કે માલવિયજી પૈસા એકઠા કરી ઉઠાવી જવાના છે; અથવા પોતાના જ ક્યમળમાં રાખવાના છે. કાશીના અતિસંકુચિત અને ગુંડાશાહી વાતાવરણના ભયની અસર માલવિયજીના કોમળ હૃદય ઉપર થોડી ઘણી તો છે જ, એવી મારી કલ્પના છે.

સંવત ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૩ સુધીનાં ત્રણ વર્ષો મેં જે પાઠશાળામાં કાઢ્યાં તે અમારે માટે ખાસું જન્મનખાનું હતું. ગંગા બહુ જ નજીકમાં હતી; પણ એટલા વખતમાં અમે ત્યાં એક વાર નાહ્યા હતા. પાસે જ ફરવાના ખાગો છે, અને ખીછા જેવા જેવી સંસ્થાઓ છે પણ અમે તેથી લગભગ અસ્પૃશ્ય રહ્યા હતા. કાશીનું પ્રસિદ્ધ કરવત મુકાવવાનું સ્થાન અમારી તદ્દન નજીક હતું; પણ એ મેં ત્યાં સુધી નહિ જોયેલું. ખીછા ઐતિહાસિક મહત્ત્વની અને જ્ઞાન મેળવવાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની ઘણી જ જગ્યાઓ અને સંસ્થાઓ ત્યાં છે, જેને જોવા દૂર દૂરથી માણસો આવે છે; પણ મેં એમાંનું કશું લગભગ જોયું ન હતું. કસરત કરવી શા માટે? એમાં તે વખત શા માટે કાઢવો? શરીર તો ક્ષણિક છે જ; તે માટે બહુ મમત્વ શા માટે? આ ઉપદેશ અમારે કાને પહોંચા કરતો. આ બધું સંસ્થાના સંચાલકોની, સંચાલક દૃષ્ટિએ, યોગ્યતા ન હોવાનું ખાસ પરિણામ હતું, એમ મારે સ્પષ્ટ

કહેવું જોઈએ. જે દોષ અમારી સંસ્થામાં હતો તે જ દોષ ઓછેવત્ અંશે ત્યાંની બધી જૂની સંસ્થાઓમાં હતો જ. યિયોસોફિસ્ટના પ્રયત્નો અને આર્યસમાજઓના સતત પ્રયાસોથી થોડું રૂઢ વાતાવરણ ભેદાતું જતું હતું. હું પણ ધીરે ધીરે બંધનોમાંથી છૂટતો જતો હતો. મને એક મિત્ર મળેલા એટલે અમે બંને આવી જૂની રૂઢિ સામે બંડ કરતા. સંસ્થાના સંચાલક સાધુ સામે થયા અને છેવટે જુદા પડ્યા. ૧૯૬૩ થી માંડી સાત વર્ષો અમારાં સ્વતંત્ર ગયાં. તે વખતે મેં શું ભણવું? કેમ ભણવું? શા માટે ભણવું? કોની પાસે ભણવું? અને કયાં રહી ભણવું? એ બધું મારા મિત્ર સાથે તે વખતની સંકુચિત દષ્ટિ પ્રમાણે પણ સ્વાધીનપણે નક્કી કર્યું. અને એ નક્કી કર્યું પ્રમાણે અમે બંનેએ અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સંસ્થાથી છૂટા પડ્યા ત્યારે પાસે એક રૂપિયો હતો. તેમાંથી છ આના સંસ્થાના સેક્રેટરીને તાર કરવામાં ખર્ચાયા, એટલે દશ આના બાકી રહ્યા; પણ મને બરાબર યાદ છે કે એ વૈશાખ શુકલ ત્રયોદશીની રાતે જ્યાં બુદ્ધ ભગવાને પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો છે તે સારનાથની પાસેના જૈન મંદિરમાં અમે ગયા. અમે અકિંચન છીએ એ ભાન જ ન હતું. સંસ્થાથી છૂટા થવાનો અને કોઈ સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં સુખપૂર્વક વિચરવાનો આનંદ અમારામાં સમાતો જ ન હતો. એ આનંદમાં અમે અમારી શક્તિનું ભાન ભૂલી ગયેલા અને એમ વિચારતા હતા કે સમાજના કેટલાક જવાબદારોને પૂછી જોવું. જો તેઓ મદદ ન આપે તો બહા ટળે. અમેરિકા જઈશું અને ત્યાં ભણીશું. તે વખતે સત્યદેવના અમેરિકાથી 'સરસ્વતી'માં પત્રો છપાતા. રોકફેડર જેવા ધનાઢ્યોનાં જીવન 'વેકેટેશ્વર'માં વાંચેલાં, એટલે અમે બંને મિત્રો વિચારતા કે ત્યાં જઈશું અને ગમે તે રીતે મદદ મળશે જ. પણ અમને તો સમાજના કેટલાક વિદ્વાપ્રિય સ્નેહીઓએ મદદ આપી, અને અમારો નવો સ્વતંત્ર યુગ કાશીમાં જ શરૂ થયો.

આ યુગમાં બધું જાતે કરવાનું હતું. અનાજ આદિ ખરીદવું, મકાન મેળવવું, રસોઈનો પ્રયત્ન કરવો, પંડિતો શોધવા, તેમની પાસે ભણવું, અભ્યાસ ઉપરાંત બીજાં પુસ્તકો વાંચવાં અને ગમે તેટલી દૂર હોય છતાં ઉચ્ચતમ વક્તાવાળી જાહેર સભામાં પહોંચવું. આ સ્વતંત્ર યુગમાં પણ ખરી રીતે અમારો કોઈ સાચો માર્ગદર્શક ન હતો, છતાં દષ્ટિ કાંઈક સારું ભણવાની-જોડાણથી ભણવાની અને સત્યશોધની હતી, એટલે એ ભૂલો-માંથી જ થોડાંમાં થોડું પણ કાંઈક મળી આવ્યું. પહેલાં પરીક્ષાની દષ્ટિ ન હતી, પણ પછી સ્નેહીઓની પ્રેરણાએ એ તરફ પણ ધકેલ્યા. અનુભવ એવો થયો કે ત્યાં પણ પંડિતોનું સંકુચિત રાજ્ય છે. જો પ્રિન્સિપાલ અંગ્રેજ ન

હોત તો એક વાર પહેલે નંબર આવેલ તે આવી શકત કે નહિ એનો શક જ હતો. એ વર્ષ આદ જેમ જેમ પંડિતોની સંકુચિત દૃષ્ટિનો વિશેષ અનુભવ થયો, તેમ તેમ પરીક્ષાનો મોહ ઓછો થતો ગયો. અને છેલ્લા વર્ષમાં પરીક્ષકો પાસેથી પરીક્ષા આપી જાહેતાં જ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે પછી અહીં પરીક્ષા નિમિત્તે પણ ન મૂકવો. અને તે જ પ્રતિજ્ઞા છેવટ સુધી ચાલી.

સ્વામી દયાનંદનો કાશીની શિક્ષણપ્રણાલી તરફ સખત કટાક્ષ હતો. તેનાં ખીન્ન કારણોમાં નીચેનાં ત્રણ કારણો હતાં, એમ મને તે વખતે લાગેલું અને હજી પણ લાગે છે.

૧. પંડિતો અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રચલિત લોકભાષા—ખાસ કરીને હિંદી ભાષા શીખવા, જોલવા અને લખવા તરફ એદરકારી.

૨. રાષ્ટ્ર અને દેશ તરફ તેઓની તદ્દન ઉદાસીનતા, અને ધર્મ-વિષયક અસહિષ્ણતા.

૩. ઉચ્ચારણવિષયક એદરકારી અહીં ત્રીજા કારણ વિષે જરા ધસારો કરવો આવશ્યક છે. કોઈ પંડિતને પૂછો કે વ્યાકરણમાં ઉચ્ચારણના દોષો કેટલા છે? તો તે વગરવિલંબે ગણાવી જાય; પણ જે દોષો તે ગણાવે, તે જેમ મોઢે ગણાવ્યે જાય, તેમ પોતાના ઉચ્ચારણમાં સક્રિય તે બતાવતા પણ જાય. દક્ષિણાત્ય અને ખીન્ન કેટલાક ખાસ પંડિતો અને વિદ્યાર્થીઓને ખાદ કરીએ તો ઉચ્ચારણ દોષ ત્યાં એટલો બધો છે કે તેને લીધે તેમના ઉપર મને તો દયા જ છૂટતી. સંસ્કૃતના ધુરંધર વિદ્યાર્થીઓ જ નહિ પણ પંડિતો સુદ્ધાં જે હિંદી વાંચે તો તેમનું હિંદી વાચન સાંભળનાર જે ગીતા કે ધર્મ-પદમાંથી પૂર્ણ ગાંભીર્ય શીખી ન આવ્યો હોય તો મને તેટલો પ્રતિબંધ છતાં હસી જ પડે. ખીન્ન બધા કરતાં ઉચ્ચારણદોષ મને વધારે ખટકવાનું કારણ કદાચ મારી સાંભળીને શીખવાની પરિસ્થિતિ હશે. પણ એ દોષ વિષે હું જરા યે અત્યુક્તિ નથી કરતો. આજકાલ ધણાંયે અંગ્રેજી ભણેલાને હું ગુજરાતી વાંચવા આપું છું ત્યારે તેમનું ગુજરાતી વાચન પણ એ પંડિતોના હિન્દી વાચનની કક્ષામાં જ જાય તેવું જોઈું છું. વાંચવાનો અર્થ સામાન્ય રીતે બધા એટલો જ સમજે છે કે લખેલું કે જાપેલું હોય તે આંખે જોઈ ગડગડાવી જવું. આ ખાતરી ધણાંખરા શિક્ષકોમાં પણ છે, તેથી એ દોષનો વારસો વધે જ જાય છે. જાપવાની કળાથી હણાઈ ગયેલું અક્ષરનું સૌંદર્ય

ક્ષાંતવ્ય ગણાય, પણ હજી ઉચ્ચારણનું સ્થાન કોઈ જ્ઞાનોચ્ચાક્રમાંથી ઉદ્ભવતી વિદ્યા ન લે ત્યાં સુધી ઉચ્ચારણનો દોષ કદી જ ક્ષાંતવ્ય નહિ ગણાય.

જૈન પાઠશાળાની પડઠા જેવી દશા ગઈ ત્યાર બાદ સ્વાશ્રય અને અભ્યાસની વ્યવસ્થા આવ્યાં હતાં. તેને લીધે કાંઈક કાંઈક ગુણુદોષ-વિવેચક દષ્ટિ પણ નાગી હતી. એટલે કોઈ ગુરુ કે કોઈ પંડિત કહે તેટલામાત્રથી તે સ્વીકારી લેવાનો નહિ. આને પરિણામે ધણી વાર પંડિતો સાથે અને ખાસ કરી વિદ્યાગુરુઓ સાથે વિરોધ કરવાનો પણ પ્રસંગ આવતો. વિદ્યાર્થીથી કાંઈ પંડિત સામે કે ગુરુ સામે સાચું પણ તેમનાથી વિરુદ્ધ કહેવાય ? આ તો મોટો ગુનો ગણાય. અને એ ગુનાની સજા એટલી જ કે તેઓ ભણાવે નહિ. પણ ધણી નમ્રતા રાખ્યા છતાં જ્યારે દિવસને જ રાત કહેવડાવવાનો તેઓનો આગ્રહ દેખાતો ત્યારે પછી છેવટે તેઓને છોડવાનો જ માર્ગ બાકી રહેતો. એમ કેટલાયે પંડિતોને છોડ્યા, પણ હજીયે મને લાગે છે કે એમાં મેં મેળવ્યું જ છે, ગુમાવ્યું નથી. કાશી એટલે સનાતનીઓનું કેન્દ્ર. ત્યાં ખીજા ધર્મો અને પથો પોતપોતાના પ્રચારનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે, પણ સનાતન પંથના ખીલા ભારે મજબૂત હોવાથી તેઓ બહુ જ ઓછું કાવે છે. આર્યસમાજના ઉત્સવો અવારનવાર ચાલે. તેમાં ધણીવાર શ્રોતાઓ કરતાં વક્તાઓ વધે, સાંભળનારાઓની ગમે તેટલી ધીરજને પણ ખુટાડી દે એવા ૧૪-૧૪ કલાકના લાંબા કાર્યક્રમો હોય, અને ભયંકર ખંડનખંડન ચાલતાં હોય ત્યાં જવું અને ધીરજ રાખી ખૂબ સાંભળવું, એ ટેવ પણ કાશીમાં કેળવાઈ.

કાશીમાં શાસ્ત્રાર્થીની એક વિશેષતા છે અને તે એ કે, દલીલો સાથે ક્યારેક ક્યારેક ઈંટો અને પથ્થરો ચાલે. આવા પ્રસંગો ખાસ કરી આર્ય-સમાજના જાહેર ખંડનવાળા મેળાવડાઓમાં જ આવતા. કાશીના પંડિતોની શાસ્ત્રચર્ચા વર્ણી ખીજા જ પ્રકારની હોય છે. કોઈ દાની આવે, પંડિતો મળે અને દક્ષિણા વહેંચાયા પહેલાં શાસ્ત્રાર્થી કરે. ધણી વાર મહાન પંડિતો પણ અંદરોઅંદર અસમ્મતાથી હોંસાતુંસી કરે, અને તદ્દન ખાટાં મન કરી ઘેર જાય. જે પંડિતોને મોટામોટા રાજા, મહારાજા અને દેશનાયકો દ્વારા માન પામતા જેવા છે તે જ પંડિતો અને તેમના શિષ્યો વાદગોષ્ઠીમાં ભાગ્યે જ સમ્મતા રાખે. આ વસ્તુથી સિદ્ધસેનનું પદ્ય યાદ આવે છે કે 'એક માંસના ટુકડા માટે લડતા એ કૂતરાઓ ક્યારેક એકઠા થઈ શકે, પણ એ વાદી ભાઈઓનું સમ્મ્ય કદી જ સંભવતું નથી.' ધણી વાર એમ થતું કે જો સાચા

દિવથી ધર્મસ્તંભ ગણાતા કાશીના પંડિતો એકત્ર થાય તો અચી રહેલી વિદ્યાઓનો સત્વર સુંદર ઉદ્ધાર થાય. એક વૃદ્ધ પાદરી ધણી વાર મળતા. તેઓ બહુ જ સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ સંસ્કૃત બોલતા અને સંસ્કૃતમાં જ બીજા ધર્મોનું ખંડન કરતા. એમનું કામ જ્યાં જ્યાં પાઠશાળાઓ હોય, જ્યાં જ્યાં પંડિતો હોય, ત્યાં પહોંચવાનું અને ખૂબ સાંભળાવી પાછા કરવાનું હતું. એમનું સંસ્કૃત પહેલવહેલાં સાંભળ્યું ત્યારથી મનમાં નિશ્ચય કરેલા કે વિશિષ્ટ સંસ્કૃત બોલતાં શીખી જ લેવું. એ નિશ્ચયે કેટલાક દિવસ સંસ્કૃત બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવેલી. શ્રાવણ માસમાં નાગપંચમી આવે છે, ત્યારે એક નિયત સ્થાને વિદ્યાર્થીઓ અને પંડિતોનું મોટું દળ એકઠું થાય છે; અને સૌ છૂટથી અરસપરસ ચર્ચા અને ખંડનખંડન કરે છે. આ અર્થુ સંસ્કૃતમાં જ થાય છે. ક્યારેક એ પ્રથા બહુ જ વ્યવસ્થિત હશે. કાશીનું બીજું નામ શિવપુરી છે તેથી તેમાં શિવનાં મંદિરો જ્યાં ત્યાં ખડકાયાં છે. જ્યાં મહાદેવ ત્યાં નંદી અને ભાંગ હોય. કાશીમાં જ્યાં જાઓ ત્યાં મસ્ત સાંઢ હોય અને ધણી વાર તેમની મસ્તી મુસ્કેલીમાં પણ મૂકે. ભાંગ એ ત્યાં અહીંની પેઠે ચાનું કામ આપે છે. વિદ્યાર્થી હોય કે પંડિત, બાણુ હોય કે કહાર, ભાંગ પીવામાં કોઈને સંકાય નહિ. ક્યારેક કોઈ પંડિત એમ પણ કહે કે ‘જબ ભાંગ પી કર ગ્રંથ દેખતે હું તમ સામને સરસ્વતી આતી હૈ.’ કેટલાક પંડિતો શાક્ત પણ જોયેલા, જેઓ ધુરંધર વિદ્વાન છતાં ઉપાસના વખતે મદ્યપાન અવશ્ય કરતા.

કાશીમાં પંચવર્ણી વસ્તી મુંબઈ જેવી જ છે. અંગાળી પંડિતોને ત્યાં જઈએ ત્યારે હોકો ગુડગુડ ન કરતો હોય તો છેવટે માછલીની ગંધ આવે જ. મૈથિલ પંડિતોને ત્યાં અલક્ષનો સંભવ ખરો જ, પણ હુકાની વાત નહિ. દક્ષિણી પંડિતો એ અંધાં વ્યસનોથી મુક્ત અને વિશેષમાં એમની ઘર અને કપડાંની ચોખ્ખાઈ બીજા અંધાને મહાત કરે. યુક્ત પ્રાંતના પંડિતોમાં કોઈ દુર્વ્યસન ખાસ ન હોય; પણ દક્ષિણીઓ જેવી ચોખ્ખાઈ તો નહિ જ. ગુજરાત અને મારવાડના પંડિતો ત્યાં નથી એમ કહીએ તો ચાલે. જે છે તેમણે ખાસ નામ નથી કાઢ્યું. જેમ દેશનાયકોમાં ગુજરાતીનું નામ ન હતું અને આવ્યું ત્યારે સૌથી મોખરે આવ્યું, તેમ કાશીમાં ધ્રુવ સાહેબને લીધે આજે ગુજરાતીઓ મોખરે રહેવાનું અભિમાન લઈ શકે છે. વિદ્યાઓ પણ પ્રાંતવાર વહેંચાયેલા જેવી છે. અંગાળી મોટે ભાગે તાર્કિક હોય, મૈથિલ પણ નૈયાયિક હોય, દાક્ષિણ્યાત્ય વેદાંતી હોય અને બીજાઓ વૈયાકરણી હોય. આ સામાન્ય નિયમનો અપવાદો છે જ. પંજાબી વિદ્વાનો હમણાં હમણાં

વધવા લાગ્યા છે. નાનકપંથના ઉદ્ધસી એમાં આગળ આવતા જાય છે. તેમના મઠો છે અને પાઠશાળાઓ પણ છે. મારવાડીઓ અનેક સત્રોને, અનેક પાઠશાળાઓને અને અનેક સાધુસંતના મઠોને પોષે છે; પણ મારવાડી ત્યાં ભાગ્યે જ વિદ્વાન મળે. કાશીના વિદ્યાનુબંધુ જૈનો અને બૌદ્ધોને ખેંચ્યા છે. ખરમી અને સિંહલી ધણા બૌદ્ધો ત્યાં આવતા થયા છે. વિદ્યાના રમ્યત્વ ઉપરાંત પ્રાકૃતિક રમ્યત્વ પણ ઓછું નથી. ખરી રીતે ગંગાતટ, વૃક્ષરાજ અને કૃષ્ણદ્રુપ ભૂમિને લીધે જ ત્યાંનું વાતાવરણ જામેલું છે. ધણી વાર હું મિત્રો સાથે વિદ્યાના સ્ત્રોતની જેમ ગંગાના સ્ત્રોતમાં પડતો. મને યાદ છે કે એથી વધારે વાર હું એમાં એવો તણાયેલો કે તત્કાળ મિત્રો ન આવ્યા હોત તો મહાસમુદ્રમાં જ પહેંચત. મારું તરવાનું બળ ગંગાના વેગ સામે કુદિત થઈ જતું. પછી તો ચેતી જ ગયેલો.

મને ભણવા કરતાં ભણાવવાનો શોખ પહેલેથી જ વધારે હતો. જૈન વિદ્યાર્થીઓ તો ભણે જ. કેટલાક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ ભણે; પણ જૈન પાસે ભણવામાં કોઈ નિંદે માટે તેઓ બહુ જ સાવધાનીથી છુપાઈને ભણવા આવતા. હું પણ અંદરઅંદર કેવળ વિદ્યાવૃદ્ધિ ખાતર ધણી વાર તેઓને માત્ર સરખે જ નહિ પણ ઉચ્ચે આસને બેસાડી શિખવાડતો. જૈન સાધુઓને ભણાવનાર જે નીચે આસને બેસવું પસંદ કરે તો તેઓને ભાગ્યે જ ખિટું લાગે. એ ગુરુપદમાંથી જન્મેલી અભિમાન-વૃત્તિ મેં ત્યાંના બ્રાહ્મણવર્ગમાં અનેક રીતે જોઈ છે. ગાંધીયુગ આવ્યા પછી જોયેલ કાશીના વાતાવરણને પહેલાંના વાતાવરણ સાથે મેં સરખાવ્યું ત્યારે કેટલો યુગપલટો થયો છે તે સ્પષ્ટ જણાયું. હમણાં તો કેટલાયે સનાતની બ્રાહ્મણો અસ્પૃશ્યને અડતાં સંકોચાતા નથી; અને ઇતર ઉચ્ચ ગણાતા વર્ણના લોકો સાથે તો તેમનો ચોક્કા લગભગ એક જ થઈ ગયો છે. છતાં એમ લાગે છે કે હજી કાશી ટાંગોરનું અચલાપતન છે.

બ્રહ્મ એ બુદ્ધિવર્ધક છે માટે ખવાય તેટલી ખાવી; એ અજ્ઞાનને લીધે માંદગીમાં પડવાના દિવસો તો જૈન પાઠશાળા છોડી ત્યારથી ગયા જ હતા. પણ ખીજું આરોગ્યવિષયક અજ્ઞાન ધણું જ બાકી હતું તે ડગલે અને પગલે નડતું. આપરેશન કરાવ્યું હોય છતાં સવાર-સાંજ ત્રણ ત્રણ માઈલ દૂર ચાલીને ભણવા જવું અને વળી વિશેષ ખીમારીમાં સપડાવું એ ક્રમ ચાલુ જ હતો. એને લીધે અને વિશેષ ન્યાયનો અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિને લીધે કાશી સ્થળ છોડવાનું મન થયું. મિથિલા પસંદ કરી ત્યાં સખત પ્રતીમાં

પહોંચ્યો. ત્યાંનું ગામહું એટલે થોડાંક ફુસ અને ધાસનાં ઘરો. ખાવામાં ભાત, અને બિસ્ત્રામાં ડાંગરનું ફૂંવળ. મિથિલાનો મોટો ઉપકાર એ થયો કે હું ભક્ત-ભાત-બોણ થઈ ગયો. વ્યાકરણમાં “કુલ્કુટ સંપાત્યા ગ્રામાઃ” એ ઉદાહરણ આવેલું તેનો અર્થ મિથિલામાં સમજાયો. એક ગામનો ફૂકડો બીજા ગામમાં પહોંચે એથી વધારે ભાગ્યે જ અંતર હોય. લગભગ દરેક ઘર પાસે પોખરા (નાનાં જલાશયો) હોય જ. સામાન્ય રીતે ત્યાંના લોકો કોઈની યાદગીરી પોખરાથી અગર ખાગથી રાખે છે. ત્યાંના વિદ્વાનો કહેતા કે અંથ, આરામ અને અપત્ય એ સ્થાયી યાદગીરીનો ક્રમ છે. તેથી જ ઘણા વિદ્વાનો મિથિલામાં એવા થઈ ગયા છે કે જેઓએ પરિણીત છતાં ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યો જ ન હતો. અને “યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ” કીર્તિ રાખે એવા ગ્રંથોને જ જન્મ આપ્યો છે.

આંખા, જાંબુડા, બડહર, કટહર અને કેળાં એ ત્યાંની સમૃદ્ધિ. આપણા દેશના મહારાજાઓએ અને નવાબોએ જ માત્ર જૂની, જથાખંધ સ્ત્રીઓ પરણવાની પ્રથા સાચવી નથી રાખી. એ પ્રથા હજી મિથિલાના દરિદ્ર બ્રાહ્મણો પણ સાચવીને રહ્યા છે. હું જેમને ત્યાં રહેતા તે બ્રાહ્મણને અગિયાર સ્ત્રીઓ હતી. એ ઘેર, અને બાકીની પોતપોતાના પિતાને ત્યાં. પતિનું કામ મોસમમાં નવરા પડે ત્યારે દરેક સાસરાને ત્યાં થોડા થોડા દિવસ ફરવાનું અને દક્ષિણા લઈ પાછા ફરવાનું. મિથિલા એટલે જૂના કેટલાક મહર્ષિઓનો જનપદ અને અત્યારે મોટી બ્રાહ્મણસંખ્યાનો દેશ. ત્યાંની કટ્ટરતા કાશીને પણ લજવાવે. ડગલે અને પગલે પ્રાયશ્ચિત્ત. હમણાં હમણાં દાખલ થયેલ વૈષ્ણવ ધર્મને અનુસરનારા ગણ્યાગાંઠ્યા બાદ કરીએ તો મોટેભાગે બધા શૈવ અને તાંત્રિક જ. એટલે તેમને જેમ ઈશ્વરમાં અદ્વૈત તેમ અલક્ષ અને ભક્તિમાં પણ અદ્વૈત જ. ગરીબાઈ એટલી બધી કે એ રૂપિયા આપી તેના વ્યાજમાં અમારા પંડિત મજૂરો પાસે કામ લેતા. પણ કટ્ટરતા એવી કે બીજા કોઈ અન્યધર્મી આવે તો તો અરપૃષ્ઠ જ. હું જ્યારે જૈન તરીકે જાણમાં આવ્યો ત્યારે પ્રથમથી મહિને ચાર આનામાં કામ કરનારો માણસ પાછળથી ચાર રૂપિયા આપવાના કલા છતાં આવતો અટકી જ ગયો. જો કે એ માછલી ખાતો અને તાડી પીતો.

મને લોકો મોટો ધનાઢ્ય સમજતા, એટલે પંડિતો ભારે આશા રાખે. હું પણ વિદ્વાના લાલથી બધામાં કસર કરી બની શકે તેટલું પંડિતને જીતવામાં જ ખરચી નાખતો; પણ પરિણામ ઊલટું આવતું. પંડિતો એમ ધારતા

કે આ માણસ હજી ધણું આપી શકે તેવો છે. આને લીધે મારે ત્યાં પણ જુદાં જુદાં સ્થાનો ખદલવાં પડ્યાં. છેવટે એક પંડિત મને એવા મળ્યા કે જેને હજી હું મારા સાચા વિદ્યાગુરુ તરીકે લેખું છું, અને તેમના ચરણમાં માથું નમાવું છું. ગયે વર્ષે જ્યારે હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં કાશીમાં એમને મળ્યો ત્યારે તેમનું પહેલું વાક્ય એ હતું કે ‘કયા સતરહ વર્ષ તક વિદ્યા કે ભૂલ ગયે?’ એમનામાં વિદ્યા, ખાસ કરી દાર્શનિક વિદ્યા અપાર છે, અને પ્રેમ તથા સૌમ્યતા તેથી અપાર છે. એમણે કદી જ મારી પાસેથી લેવાની વૃત્તિ રાખી જ ન હતી. એમને હું જૈન હોવાનો અને મને હણવાવાનો ભય જ નહોતો. એમના એ આકર્ષણે મને દરભંગા શહેરમાં ખેંચ્યો. ત્યાં ચારે આજી કુતા અને જીવજંતુથી ખદખદતા એક ભાંગેલા મકાનમાં કેટલાક દિવસ એ ગુરુને લીધે જ વિતાવ્યા. મિથિલામાં શાસ્ત્રીય શિક્ષણ પહેલાંથી ધણું છે. પણ વ્યાવહારિક શિક્ષણ છે જ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. જે સિંહવાળા ગામમાં નદીકિનારે આંખાના વનમાં તૂટેલ મકાનમાં રહેલો ત્યાં જ નિશાળ હતી. પૂછતાં માસ્તરે કહ્યું, કે ‘મને ત્રણ રૂપિયા મળે છે.’ તે જ મુખ્ય માસ્તર હતો. આ અશિક્ષણને લીધે પોલીસ અને ખીજો નોકરિયાત વર્ગ લોકોને ખૂબ હેરાન કરે. પોસ્ટમેન મનીઓર્ડર આપે તો માલિકને પૂછ્યા વિના જ ચાર-આઠ આના કાપીને રૂપિયા આપે. મેં કહ્યું, હું તો પૈસા કાપી ન જ આપું. પોસ્ટમેન મહારાજ નારાજ થયા. વળી હતા મુસલમાન એટલે પોસ્ટ-ઓફિસે લેવા આવજો એમ કહી ચાલતા થયા. જરાએ ખીંધા વિના ખીજે દિવસે પોસ્ટમાસ્તર પાસે હું પહોંચ્યો અને એ પોસ્ટમેને મૂકેલી બધી અડચણો વટાવી કાઠી પણ આપ્યા સિવાય પૈસા લઈ આવ્યો. આ વાત જાણી મારા વિદ્યાગુરુએ કહ્યું : ‘તુમ તો બડે બહાદૂર હો.’ મને મારી એ બહાદૂરી અને ગુરુજીની આપેલી શાખારી બંને ઉપર ખૂબ જ વિચાર આવ્યા, અને કેમે કરી હાસ્ય રોકી શક્યો નહિ.

મિથિલાના ધુરંધર પંડિતો હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં વિદ્યાગુરુ બનીને જાય છે, પણ એ દીપક જેવા છે એટલે તેમના ધરમાં ઘોર અંધારું હોય છે. છેલ્લાં વર્ષોમાં અંગ્રેજી શિક્ષણને પરિણામે નીકળેલ જાપાંઓ બાદ કરીએ તો ત્યાં સાર્વજનિક હિલચાલ અને લોકશિક્ષણ જેવું કશું જ નથી એમ તે વખતે મને લાગેલું. લખેલા કાગળનાં અને ભોજપત્ર ઉપરનાં કીમતી પુસ્તકો હજીયે ત્યાં પલળી પલળી સડી જાય છે અને એને કેઈ જોતું નથી. અંગાળ એ ન્યાયવિદ્યામાં મિથિલાનો શિષ્ય છે. પણ મૈથિલો કહે છે કે હમણાં તો અંગાળ જ ગુરુ છે. આ વાત નવદ્વીપ, શાંતિપુર અને કલકત્તાને

લીધે સાચી છે. દરલંગાના સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયના ધુરંધર પંડિતો જોતો અને ખીજી બાબુ તેમની કુંગાલિયત જોતો ત્યારે એમ જરૂર થતું કે શું સંસ્કૃતવિદ્યા સાથે દરિદ્રતાને, ભીરુતાને અને શ્લેષ્યસ્તતાને નિકટનું સગપણ છે? પણ જેમ જેમ વિચારતો ગયો તેમ તેમ સ્પષ્ટ લાગ્યું કે એ લોકોનાં માનસને વિશાળ ખનાવવા માટે જે શિક્ષણપ્રણાલિ જોઈએ તે જ નથી; એટલે તેઓ ખૂબ ભણી ભણીને પણ પોતાના અને ખીજાના ઉપયોગના બહુ જ ઓછા રહે છે. પરિણામે નિર્વાહ માટે સંકુચિત ક્ષેત્રમાં પરાધીનતા ભોગવે છે અને એ પરાધીનતાથી જ એમની વિદ્યા ઉપર આવતી નથી. આર્યસમાજ પંડિતોએ જે કામ ક્યું છે તે થયું ન હોત તો સનાતની સમાજના સંખ્યાબંધ પ્રખર વિદ્વાનો છતાં આજે એક પણ દાર્શનિક ગ્રંથને લાખામાં અનુવાદ જોવામાં ન જ આવત. આવી વ્યવહારશક્તિ જ એમને વિદ્યાની અને વિચારશક્તિની પૂંજી છતાં દરિદ્ર રાખી રહી છે. આ ભાન મને જ્યારથી પ્રગટ્યું ત્યારથી મેં પણ એ પંડિતોની દિશામાં જવાનું પગલું ફેરવી નાખ્યું, અને શીખેલ વિદ્યાને વ્યવહારમાં મૂકવાના માર્ગો તરફ મન લગાડ્યું. આ વૃત્તિએ મિથિલા છોડાવી, અને એક કેન્દ્રમાં કાર્ય કરવા પ્રેર્યો.

—“સાબરમતી” દ્વિમાસિક

[પુ. ૭, અંક ૫-૬, વસંત-ગ્રીષ્મ, વિ. સં. ૧૯૮૫]